

Azərbaycanda milli geyimlərin təşəkkülü və inkişaf mərhələləri

Gülnarə İbadova,
sənətsüənəşliq üzrə falsəfə doktoru

Açar sözlər: geyim, örtük, tatu, kürk, kəpanək, börk, çalma, çəpən, kürdü, külləcə, şalvar, şal, xələt.

Əlverişsiz havadan və həşəratlardan qorunmaq məqsədilə insanlar qədim zamanlardan bədənlərini gil, nəm torpaq, piylə örtürdülər. Sonralar bu yaxmalara bitki rəngləri, oxra, his, karmin, indiqo, əhəng əlavə olundu və bədən artıq estetik məqsədlə müxtəlif üsullarla, rənglərlə boyanırdı. Zaman ötdükcə rənglənmənin davamsız örtüyü tatuajla əvəz olunur. Eynilə öldürülmüş heyvanların tükləri, sümükləri, saçları və dişləri bədəndə geyimin qoruyucu və simvolik elementləri kimi diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatçı S.Dünyamalyevanın geyimin meydana gəlməsi haqqında fikirlərinə əsasən, insan təbiətin bir parçası olaraq öz bədən siluetini təbii qəbul edir və onun bütün cizgilərini olduğu kimi saxlayıb, dəyişməyə meyil etmir. Yalnız bədəni həm təbiətin iqlim təsirlərindən qorumaq, həm də etik normalara uyğun olaraq bürüyür. Kortəbii olsa da, insanlar dəri parçalarından bürüncək şəkildə istifadə etmiş, bir qədər sonra isə hörmə-sarıma geyimlər meydana gəlmiş, bəzək əşyalarının formasında və yaşayış məskənlərinin konstruksiyasında da, analoji olaraq, bu forma və texniki icradan istifadə edilmişdir. Bu mərhələdə işlənən geyim forması paleolit dövründən başlayaraq uzun bir inkişaf dövrü keçmiş, "nilufər" adlanan qolun və "çaxçur" adlanan geyimin biçim üslubunda zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır (1, 13).

Hələ paleolit dövrü abidələrində heyvan dərisinin emalı və tikisi üçün istifadə edilən daş kürəciklər və sümükdən olan iynələr aşkar edilmişdir. Heyvan dərisindən başqa yarpaqlar, ot və ağac qabığı da geyim üçün xammal idi. Ovçular və balıqçılar balıq dərisindən, suiti bağırsaqlarından və s. dəniz heyvanlarından, quş dərisindən də istifadə edirdilər. Neolit dövründə toxuculuq və əyirmə sənətlərini mənimsəyən insanlar ilk vaxtlarda dekorativ bitkilərin liflərindən istifadə edirdilər. Bu dövrdə baş verən heyvandarlığa və əkinçiliyə keçid imkan verdi ki, parçaların hazırlanmasında ev heyvanlarının yunundan dənli bitkilərin liflərindən və pambıqdan (kətan, çətənə) istifadə edilsin. Mütəxəssislər geyim mədəniyyətinin başlanğıcını e.ə. 40-25-ci minilliklərə aid edirlər (2, 3).

Tarixi inkişafın gedişində sosial-iqtisadi həyat şəraitinin dəyişməsi geyim növlərində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuş, yeni-yeni geyim

tipləri meydana çıxmışdır. Geyim mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitin, xüsusilə də iqlimin həlledici rolu inkaredilməzdir. "Hər cür iqlimdə yaşamağı" öyrənən insanda "soyuqdan və rütubətdən qorunmaq üçün mənzilə və paltara tələbat" da yaranmışdır. Buna işarə edən B.F.Adler yazırdı: "İnsanın yaşadığı ərazinin xarakterindən asılı olaraq rəngarəng şəraitdə geyim elementləri ya təkmilləşmiş, ya da tənəzzül etmişdir. Əgər insan onu əhatə edən mühitdə öz geyimi üçün lazımı material əldə edə bilirdisə, bundan geniş şəkildə istifadə edirdi. Səhrada və tundrada – yaşılığın kasad olduğu yerlərdə parça üçün əlverişli material əldə edilmirdisə, insan dəri və yundan paltar geyirdi. O yerdə ki insan sərt iqlim şəraitinin tələbi ilə isti geyinməyə məcbur olurdu, orada geyim ölkənin və iqlimin şəraitinə uyğunlaşır" (3, 7).

Bələliklə, geyim elementlərinin meydana çıxmasının ilk zəruri tarixi amilinin məhz iqlim təsirlərindən qorunmaq olduğu aydınlaşır. Geyimin tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislərin əksəriyyəti, bundan başqa, etik normalara əməl edilməsi zərurətini də geyim elementlərinin meydana gəlməsində başlıca şərtlər hesab edirlər (4, 3; 5, 7).

Ən sadə qədim ayaqqabılar – səndəllər, yaxud ayağa bürünən heyvan dərisi idi. Sonuncu növ slavyanların dəri morşielərinin, Qafqaz xalqlarının çarıqlarının, Amerika hindularının makasinlərinin prototipi sayılır. Ayaqqabı üçün ağac qabığından (Şərqi Avropa) və ağacdan da (Qərbi Avropanın bəzi xalqları) istifadə edilirdi.

Baş geyimi hələ qədim zamanlarda insanın həm sosial vəziyyətini bildiren işarə rolunu oynayırdı (tayfa başçısının, bütprəstlərdə kahinin və d.), həm də dini təsəvvürlərlə əlaqədar idi. Belə hallarda sosial-iqtisadi fərqlilik öz əksini tapırdı. Belə ki, feodalların, kəndlilərin, din xadimlərinin geyimlərinin nəinki parça və bəzəklərində, hətta biçimlərində də kəskin fərq var idi.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə geyimə ailə və ictimai vəziyyətin təsiri güclənir. Kişi və qadın, ərli qadınların və qızların geyimləri təsnif edilir: ev, bayram, toy, matəm geyimi əmələ gəlir. Əməyin bölünməsi ilə əlaqədar peşəkar geyim növləri hazırlanır. İctimai utilitar ehtiyaclarını təmin edərək geyim, eyni zamanda, onun estetik ideallarını da özündə əks etdirir. Dekorativ-tətbiqi sənət və bədii qurulma növü əsasən ondan asılıdır ki, burada insan özü yaradıcılıq obyektinə çevrilir.

Tarixin ilk dövrlərində geyimdə estetik xüsusiyyətlər, sonralar isə ümummilli xüsusiyyətlər əks etdirilir, nəzərə çatdırılır ki, bu da öz növbəsində lokal variantları da istisna etmirdi.

Bədənin rənglənməsi, tatuaj geyimin bilavasitə müjdəçisi olmuşdur. Lakin lifli materialdan meydana gəlmiş geyimin yaranması ilə əlaqədar onlar parça üzərində qalaraq, illüзор və estetik funksiyalar daşıyırlar.

Tatuaj naxışlarını sonralar parçaya köçürürdülər. Belə ki, qədim keltlərin rəngli damalı naxışlı tatuajı şotland parçasının milli naxışı olaraq qalmaqdadır.

Bəzəklərin formaları da mürəkkəbləşib müxtəlifləşirdi: bədəndə bərkidilərək taxılıb-çıxarılan (qolbaqlar, üzüklər, sırğalar); parçanın üzərində hərəkətsiz bərkidilən tikmə, basma naxış relyefli dekorla əvəz edilirdi.

Taxılıb-çıxarılan qədim formalara insanın bədən hissələri təsir göstərirdi. Bəzəkçilərin, asılıqların, üzüklərin və s. dairəvi qapalı xətti məhz bununla izah olunur.

Azərbaycan geyim mədəniyyətinin formalaşmasında xalqın milli-əxlaqi, psixoloji-ideoloji baxışları, dünyagörüşü, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı da əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Azərbaycan milli geyimi – uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş xalq maddi və mənəvi mədəniyyətinin bəhrəsidir. Xalqın tarixi ilə sıx

əlaqədə olan geyimlər onun mədəniyyətinin tədqiqinin dəyərli mənbələrindən biridir. Stabiletnik əlamətlər sırasına daxil olan Milli geyimlər maddi mədəniyyətin xalqın milli xüsusiyyətlərini digər elementlərdən daha çox əks etdirir. Etnogenez, tarixi-mədəni və xalqlar arasındakı qarşılıqlı təsir məsələlərinin müəyyən edilməsi yolunda köməkçi material rolunu oynayan geyimlər təsərrüfat sahələrindən və coğrafi şəraitdən asılıdır.

Xalq yaradıcılığının tarixi, onun etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri öz əksini geyimdə də göstərirdi. Bu cəhət həm müəyyən formalı geyimlərdə və onun bəzəklərində, həm də bədii tikmələrdə, bədii toxuculuqda və parça sənətində təzahür edir. Azərbaycanda ucuz xammalın çoxsaylı mənbələrinin mövcudluğu ölkənin orta əsr şəhərlərində ipək və yun parçalarının emalı üçün lazımı şərait yaratmışdır.

Xalqımızın geyim mədəniyyətinin ilkin çağları haqqında məlumatları arxeoloji qazıntılardan, Azərbaycan haqqında məlumat verən qədim və antik dövr tarixçilərinin əsərlərindən, qayaüstü rəsmlərdən, təsviri materiallardan və s. mənbələrdən əldə

edə bilərik. Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar zamanı tunc dövrünün əvvəllərinə təsadüf edən (e.ə. III minillik) tuncdan düzəldilmiş iynələr və millər tapılmışdır. Bu tapıntılar Azərbaycanın qədim sakinlərinin özləri üçün paltar tikdiklərini sübut edir. Gültəpədə və Mingəçevirdə aşkar olunmuş gil heykəlciklər (e.ə. II minillik) və Mingəçevirdən tapılmış e.ə. V əsrə aid olan tikmə möhürləri o dövrün geyimi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Mingəçevirin mağara dəfinələrində V-VI əsrlərə aid edilən müxtəlif ipək parçalardan tikilmiş geyim qalıqları tapılmışdır. Aşkar olunmuş

e.ə. IV-III əsrlərə aid olan çoxsaylı qızıl əşyalar və ayaqqabı formasında olan gil qablar sübut edir ki, azərbaycanlılar hələ qədim zamanlardan inkişaf etmiş maddi mədəniyyətə malik idilər.

Geyimlər haqqında tarixi mənbələrin, təsviri materialların və maddi-mədəniyyət nümunələrinin cəlb edilməsi ilə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, eramızdan əvvəl I minillikdə Azərbaycan əhalisi yundan, kətdandan toxunma köynək və şalvar geymiş, dəri bürüncəklərdən istifadə etmiş, keçə və yun papaqlar gəzdirmiş, ayaqlarına isə ucları yuxarı qatlanmış dəri ayaqqabılar geymişlər. Paltar hazırlamaq üçün başlıca xammal yun, dəri, çox ehtimal ki, həm də keçə olmuşdur.

Məşhur coğrafiyaşünas Strabonun əsərində albanların geyimləri haqqında öləri məlumatlar vardır. O qeyd edir ki, albanlar da iberlər kimi iri qalxanlar gəzdirir və başlarına vəhşi heyvan dərisindən tikilmiş dəbilqə qoyurlar.

Xalq geyimlərinin təkmilləşməsi prosesi orta əsrlər dövründə daha intensiv olmuşdur. İstər yazılı mənbələr, arxeoloji qazıntıların nəticələri, istərsə də qayaüstü təsvirlər, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, Azərbaycanda olmuş səyahələrin yol qeydləri və s. Azərbaycan xalq geyimlərinin zənginləşmə prosesini izləməyə imkan verir.

Ərkən orta əsrlərin Azərbaycan kişi və qadın geyimləri haqqında ətraflı məlumatları "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından almaq olur. Buradan kişi və qadın geyimlərindən kömlək (köynək), şalvar ("mahudlu şalvar", "al məxmuru şalvar"), cübbə ("samur cübbə"), çuxa (adi və doqquzlaşma – doqquz qırqımlı çuxa), kaftan (uzun və qısaqol, yaxası açıq, ağ və qırmızı parçadan tikilən üst geyim növü), qurşaq ("altunlu, incə kətan bez"), kürk və yapıncının ("kəpənək"); eləcə də baş geyimlərindən xanların tacı, bəylərin baş sarığı (çalma, dolbənd), börk (keçə börk), kü-

lah, niqab, duvaq və çənbərin (dingə); ayaqqabı növlərindən isə başmaq, ədik (çəkməni xatırladan uzunboğaz kişi ayaqqabısı), soqman (topuğa qədər boğazı olan ayaqqabı) və sərmuzənin (qadın ayaqqabısı) xalqın geyim fondunda üstünlük təşkil etdiyi aydınlaşır (6, 76-79).

Sasani sülaləsinin ilk şahları qədim farsların enli və uzun geyimlərinə oxşar libaslar geyirdilər. Azərbaycanın xilafət tərəfindən işğal bütövlükdə geyimlərin formalarına dəyişikliklər gətirdi. Kişilərin arasında qədim ərəb köynəyi, çalma, xəlat və kaftanlar geniş yayılmağa başladı ki, bu da F.Qottenrotun qeyd etdiyi kimi "pləşin şəkildəyişmiş formasıdır" (7, 136). Sasani imperiyasının ərəblərə qarşı mübarizəsində sasanilər tərəfindən bu döyüşlərdə iştirak etmiş Cavanşiri mükafatlandırmış Sasani hökmdarı III Yəzdəgird onun belinə mirvari ilə işlənmiş qızıl kəmərlər və qızıl saplı qılınc bağlatmış, qollarına qolbaqlar saldırmış, başına daş-qaşlı tac qoydurmuş, boynuna ağır mirvari boyunbağlar asdırmış, çiyinə taftadan tikilmiş şah geyimi saldırmış və zərli ipək parçadan tikilmiş dörd qotazlı, mavi rəngli şalvar geydirmişdir (8, 16-17; 9, 118).

Sənətsünas S.Sadıxovanın fikrinə görə, "ərəblərin ardınca gələn türklər, monqollar və türkmənlər geyimə öz milli xüsusiyyətlərini gətirdilər. Bədii mədəniyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, geyimlər də Azərbaycan xalqının etnik, coğrafi və milli spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirirdi" (10, 29).

Hülakələrin hökmranlığı dövründə saray mühitinə Uzaq Şərqi əraziləri böyük təsir göstərirdi. H.Qots bunları monqolların gəlişi ilə əlaqələndirir (120, 1239-1241). Q.A.Puqaçenkovanın göstərdiyi kimi, XIII-XIV yüzilliklər ərzində geyimin inkişaf prosesi Çingizxan nəslinə məxsus imperiyanın müxtəlif məntəqələrində formalaşan lokal dəb fərlərinin mövcud oldu-

ğunu bildirir (12, 94). Bu fərqlər əsas etibarilə sülalənin hakimiyyəti heçə endirilən dövrdə, yəni XIV əsrin II yarısında daha çox aşkarlanır (10, 29).

XIV əsrdən monqolların tarixi arenadan təcridən uzaqlaşdığı vaxtdan başlayaraq, Orta və Yaxın Şərqi ölkələrinin moda sahəsinin inkişafında çiçəklənmə dövrünün başladığını göstərən S. Sadıxova qeyd edir ki, "XIV yüzilliyin birinci yarısında bu proses Bağdad dəbinin, XV əsrdən isə o dövrün moda qanunvericisi olan Herat dəbinin təsiri altında cərəyan edir.

Orta əsr modası öz kulminasiya nöqtəsinə Səfəvilər dövründə çatır. Yeni dəbin incə zövqü, təmtərağı və əzəməti zadəgan geyiminin zəngin tərtibatında və libasların ornamentlərində öz əksini tapır. Səfəvi dövrünün geyimləri əsasən kübar təbəqəyə aid əhali tərəfindən formalaşdı. Uzaq keçmişlərdən zəmanəmizədək gəlib çatmış şalvar, köynək, qaftan, cübbə olan geyim dəstəsinin estetik görkəmini zərif ornament parçalar və onların üzərində icra olunan tikmə və qoşma bəzəklər daha gözəl və baxımlı edirdi" (10, 29).

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr ünsürləri ən çox məhz Səfəvi geyimində təzahür edirdi.

Bu, büzmələrin bolluğunda və eksentrik detallarda hiss olunur, həm də kişi geyimində özünü daha çox büruzə verirdi. Təmtəraqlı xətləri quş lələyi və daş-qaşla bəzədilən əzəmətli əmmamələr tamamlayırdı. Bakıda Şirvanşahlar sarayı yanındakı (XV əsr) dəfinələrdə aparılan işlər zamanı kamka və ipək parçaların qalıqları tapılmışdır.

XVII yüzillikdə bədənin quruluşuna müvafiq geyimlərin biçilməsi ilə yeni geyim tipləri yaranırdı. Artıq insan özünü düz biçimi ilə təbiətlə özü arasında ahəng yaradaraq, təbiətdən təcrid olunmur, öz bədəninin təbii ölçülərini ge-

yim vasitəsilə nəzərə çarpdırmağa başlayırdı. Geyimlərdə bir qədər qərb üslubu özünü göstərirdi.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan siyasi və iqtisadi pərakəndəliyə məruz qalsa da, el sənətlərinin bir çox növləri hələ də keçmiş nüfuzunu itirməmişdi. Azərbaycanda bu dövrdə ümumi bir mərkəz olmadığından, bir çox xanlıqlarda istehsal olunan parça və qeyri-sənət nümunələri qonşu ölkələrə satılır və ya öz daxilində istifadə edilirdi. Xanlıqların belə xüsusi çərçivədə, başqa-başqa siyasi və iqtisadi vəziyyətdə yaşamlarını el sənətlərinin, üzdə də olsa, yerli xüsusiyyət daşımalarına səbəb olmuşdur. Mənbələr göstərir ki, bu əsrdə adanın geyimindən (arxalıq, araçqın, corab və s.) asılı olaraq onun hansı xanlıqdan gəldiyi də asanlıqla müəyyən olanırdı.

XVIII əsrdə Azərbaycan Yaxın Şərqi iri ipəkçilik zonası, Şirvan vilayəti isə Azərbaycanın əsas ipəkçilik rayonu idi. Şabran, Ərəş, Cavad, Ağdaş və s. şəhərlərlə yanaşı Şamaxı da Azərbaycanın mühüm toxuculuq mərkəzi idi. Məşhur səyyah Adam Oleari bu haqda belə yazır: "Onların (şirvanlıların) əsas məşğuliyyətini iplik ayırmaq, ipək və yun toxumaq, eləcə də

müxtəlif tikmələr təşkil edir". Şamaxıda istehsal olunan tafta, fata və darayı parçaları böyük şöhrət qazanmış, incə baş örtükləri və digər toxunma məmulatları yüksək tələbata malik idilər. Azərbaycanın ən mühüm tekstil mərkəzlərini Gəncə, Şəki, Naxçıvan, Marağa, Mərənd, Ərəş və Ordubad təşkil edirdi. Onların arasında ipək parça emalının mühüm mərkəzlərindən biri olan Gəncəni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Övlüyə Cələbi (XVIII əsr) yazırdı ki, Gəncə ipəyi çox məşhur idi. Şəhər sənətkarlığı arasında kətan parçalarının istehsalı da mühüm yer tuturdu. Təbrizdə ən müxtəlif növ parçaların

Şirvanlıların geyimi

istehsalı mərkəzləşdirilmişdi. Bu şəhər məxsusi olaraq yüksək keyfiyyətli məxmər, qumaşın və keçənin istehsalı ilə məşhur idi. Adı çəkilən parça növlərinin bir hissəsi ixrac olunurdu. Naxçıvanın mahir sənətkarları külli miqdarda ucuz, lakin yüksək keyfiyyətli parça istehsal edirdilər. Onların hazırladığı müxtəlif çit parçalar əhəmiyyətli tələbata malik idi. Beləliklə, XVI-II əsrdə Azərbaycanın şəhərləri arasında parça istehsalı sahəsində müəyyən ixtisaslaşma formalaşmışdı. Bu ixtisaslaşma sonrakı dövrlərdə də qalmaqda idi.

Azərbaycanda istehsal olunan parçalar arasında yerlərdə geniş istifadə olunan və ixrac edilən zərbəft, kamka, atlas, tafta, qanovuz, kisəyi, məxmər, darayı, mahud, kaşmir, tirmə, midqal və s. parçaları qeyd etmək olar. Şübhəsiz, parçalar – xalqın mədəniyyətini əks etdirən elementlərdən biridir. Parçaların rəngi və bəzəkləri bir xalqı digərindən ayırmağı, eləcə də bir xalqın içində sinfi təbəqələri ayırmağı imkan yaradırdı. Qadın geyimi əsasən ipəkdən və məxmərdən, kişi geyimi isə əksər hallarda mahuddan və ev şəraitində istehsal olunan kaşmiri parçadan tikilirdi. Həm qadın, həm də kişi alt geyimi qalın kətdandan və pambıq parçadan tikilirdi.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan geyimi mühüm inkişaf yolu keçmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu dövrdə milli geyimin əsl məktəbi formalaşmışdır. Geyimə əsasən insanın yaşını, peşasını, ixtisasını, hətta sosial mənsəbiyyətini müəyyən etmək olurdu (10, 116).

XVI əsrdə Azərbaycan geyiminin ən maraqlı elementini baş geyimləri təşkil edirdi (13, 94). Məlumdur ki, bu əsrdə azərbaycanlıları "Qızılbaşlar" adlandırırdılar, çünki onlar çalma ilə dolanmış nazik hündür ucluğu olan qırmızı papaqlar taxırdılar. Zadəganlar və yüksək rütbəli hərbiçilər çalmalarına qızılqul və başqa

gül təsvirləri sancırdılar. Həmçinin sağ tərəfdən çalmaya bərkidilmiş, iri bir zümrüd və yaqutlarla bəzədilmiş ciqqa (daraq, şana) da mühüm bəzəkdir. S. Sadıxovanın göstərdiyi kimi, "Ciqqa" sözünün birinci mənası eqret (quş lələyindən ibarət qadın baş bəzəyi), ikinci mənası isə quş pipiyi deməkdir. Mənbələr sübut edir ki, bu cür valehedici ciqqalarla qızılbaş hökmdarları şücaət göstərmiş sərkərdə və əmirləri mükafatlandırılırdılar.

Basma üslulu ilə qabarıq, qızıldan düzəldilmiş "quş pipiyi" ilə "tac qoyulmuş" ciqqa uzun sancmaq olmuşdur. Darağı naxışlar salaraq hazırlanmış, yuvaya yerləşdirilmiş müxtəlif rəngli süşə və daş-qaşlardan olan qabarıq ornamentlərlə hər iki tərəfdən gözəl bəzəyirdilər. Mərkəzdə çox vaxt bütpərəstlik və müsəlman simvolu olan aypara təsvir edilir, yuxarıda isə "xoşbəxtlik boğçası" yerləşdirildi. Darağın aşağı hissəsindən muncuq və basmanaxış yarpaqlardan olan asma bəzəklər sallanırdı. Formasına görə o, həqiqi kəklik və ya quş pipiyi təsvirindən çox uzaq idi və özündə gözəl qonçə, lalə güllü və ya palmet elementlərini birləşdirirdi. Zomorfi motivin səciyyəvi "cücərmə"si baş vermişdir. Ciqqanın arxa tərəfinə məşhur sərkərdələrin, qızılbaş əmirlərinin və yüksək vəzifəli qulluqların, vəzir və əsas saray sərəncamçıları olmuş eşikağasibaşının və mirşikarbaşının ciqqalarını bəzəyən, qızılı saplarla bağlanmış, cod at tükü dəstəsinin keçiriləyən kiçik borucuq – tükük bərkidilirdi.

Hərbi fərqlənmə nişanı

kimi qəbul edilmiş, sorquc adlandırılan bu dəstələr hərbi dəbilqənin – tasküləhin ucuna bərkidilən və iki cür (düz sorquc və süpürgə sorquc) olurdu (10, 42).

Yüksək rütbəli zadəganların baş geyimlərinə çox zaman xırda daşlarla əhatələnmiş iri qiymətli daş taxırdılar. İri daş Məhəmməd peyğəmbəri, kiçik daşlar isə 12 imamı təəssüm etdirirdilər (14, 94). Səfəvilər dövrünün baş geyimlərini tədqiq edən məşhur özbək alimi Q.A.Puqaçenkova və alman alimi H.Hots tədqiq etdikləri ki, ölkədə XVI əsr ərzində baş geyimləri bir neçə dəfə öz formalarını dəyişmişlər (15, 85-119; 16, 239).

Göstərilən tədqiqatlara əsasən təsvir edilmiş baş geyimləri XVI əsrin əvvəllərindən 1535-ci illərə kimi geniş yayılmış, sonralar isə kiçilməyə başladığına baxmayaraq, əsrin axırlarına kimi məişətdə qalmış və Təbrizdə, Naxçıvan və Şamaxıda geniş yayılmışlar. Qırmızı başlıqlı çalmalarla yanaşı XVI əsrdə eləcə də bəzəksiz, adi çalmalardan istifadə edirdilər. O dövrdə ağ çalmalar daha geniş yayılmışdır. Şah, vəzir və yüksək rütbəli ruhanilər yaşıl rəngli çalmalar gəzdirdirdilər. XVI - XVII əsrlərdə Azərbaycanda çalma ilə yanaşı kiçik şlyapanı xatırladan papaqlardan istifadə edirdilər. Göstərilən dövrdə məişətdə digər formalı papaqlar da qoyurdular. Bunlar qoyun dərisindən tikilərək daha geniş yayılmışdır. Bu papaqları əsasən heyvandarlıqla məşğul olan əhali geyinirdi (17, 75).

XVI - XVII əsrin qadın baş geyimləri də müxtəlifliyi ilə seçildilər. Görkəmli Azərbaycan alimi, akademik R.Əfəndiyev bu dövrdə istifadə olunan qadın baş örtüklərini yeddi növə bölür (17, 75). Bunlardan əlvan naxışlı gözəl baş örtükləri, ince naxışlı araçqınlar, çənənin altında bağlanan, xəzdən və ya məxmərdən olan papaqları qeyd etmək olar. XVI - XVII əsrlərdə qadın baş geyimlərindən ən çox yayılmışı araçqınlar idi ki, onlar da qadın və qız araçqınlarına bölünürdülər (10, 109). Bu kimi baş örtüklərini qadınlar evdə, həyatda və qonaqlıqda geyinirdilər, küçəyə çıxdıqda isə başlarına cadra atardılar. Yalnız qoca qarılar və qız uşaqları küçədə cadrasız gəzə bilirdilər

Azərbaycanda XVI - XVII əsrlərdə üst geyimi də müxtəlif idi. Bu dövrdə üst geyiminin formaları qədim ənənələr əsasında inkişaf edirdi. Lakin bu ənənələr dekorativlik səmtində dəyişərək daha da zənginləşirdilər. Dəyişikliklər özlərini əsas etibarilə ayrı-ayrı detallarda, naxışlarda və bəzəklərdə göstərirdilər.

XVI - XVII əsrlərdə kişilər aşağısı dar, yuxarıya doğru isə tədricən genişlənən şalvarlar geyinirdilər. Şalvarları üst köynəklərində istifadə olunan parçalardan tikirdilər; lakin bu şalvarlar çox zaman gəy və ya tünd-sarı rəngli

parçadan biçilirdi. Bu yüzilliklərdə ayaqqabılar da zəngin forma çeşidliyi ilə seçildilər. Ən geniş yayılmış kişi çəkmələrindən yumşaq dəridən biçilmiş yastıdaban (bəzən alçaqdaban) uzunboğaz, yüngül dərs ayaqqabılarını göstərmək olar.

XVI - XVII əsrlərdə Azərbaycan qadın üst geyimləri də kifayət qədər müxtəlif idi. Lakin biçimə görə bu geyim həmin dövrün kişi geyimlərini xatırladı. Qadınlar (xüsusən də varlı təbəqənin nümayəndələri) kişilər kimi çiyinlərinə əsasən yaraşlıq üçün olan uzun qollu xələtlər atırdılar. Lakin qadın geyimləri öz sadəliyi və bəzəklərin azlığı ilə seçildilər. XVI - XVII yüzilliklərin ən populyar qadın geyim növlərindən uzun şalvarları qeyd etmək lazımdır. Kişilərdə olduğu kimi, qadın şalvarlarında aşağı hissəsi çox dar, yuxarı hissəsi isə geniş idi (14, 75).

XVIII yüzillikdə Azərbaycan geyimi çoxçeşidli idi. Bakı, Quba, Şamaxı, Qarabağ, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Şəki və başqa bölgələrdə müstəqil xanlıqların əmələ gəlməsi geyim məsələsinə də təsir edirdi. Bu xanlıqlarda həyat xüsusən çərçivədə, tamamilə fərqli siyasi və iqtisadi şəraitdə cərəyan edirdi ki, bu da milli geyimlərin (zahirən də olsa) dəyişməsinə səbəb oldu. Bu dəyişiklik geyimin biçimi və siluetindən daha çox, onun parçasında və tərtibatında

özünü göstərirdi. Akademik R.Əfəndiyevin göstərdiyi kimi, XVI-II əsrdə Azərbaycan kişiləri uzunqollu qalın çuxa geyinirdilər. Çuxa bir qayda olaraq qalın parçadan biçilir, onun rəngi və uzunluğu adamın yaşına görə dəyişirdi. XVIII əsrdə əvvəlki dövrlərdən fərqlənən "əba" adlı geyim növü geniş yayılır ki, onu da əsasən mollalar və hörmətli qocalar geyinirdilər (14, 110).

XVIII yüzilliyin qadın geyimi də kifayət qədər gözəl idi və xüsusi zövqlə hazırlanırdı. Əsrin sonunda Azərbaycana gələn səyyah Marsşal fon Biberşteyn bu ölkənin xanımlarının gözəlliyini xüsusi qeyd edir, onların geyindiyi libasların

gözəlliyinə heyran qaldığını bildirirdi. XVIII yüzillikdə qadın üst geyimlərinə üst köynəyi, çəpkən, arxalıq, kürdü, küləca, ləbbədə, eşmək və baharı daxil idi. Köynəklərin rəngləri də qadınların yaşından asılı olaraq dəyişirdi. Gəlinlər və qızlar sarı, qırmızı, yaşıl, yaşlılar isə ağ və qara köynəklər geyərdilər (14, 110).

Bu dövrdə gözəl biçimli üst qadın geyiminin geniş yayılmış növlərindən birini çəpkən təşkil edirdi. Bədəndə kip oturan çəpkən astarlı tikilirdi. Aşağı yan tərəfdə "çarıq" adlanan bir detal var idi ki, o da bədəni daha gözəl və cəlbedici edirdi (14, 111).

Qadınlar arasında ən geniş yayılmış geyim növü arxalıq idi. Çəpkən kimi arxalıq da astarlı tikilirdi, biçimi isə bədəndə bel nahiyəsinə kimi kip otururdu (14, 111).

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVIII yüzilliyin qadın baş örtükləri müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Saçlarını yığmaq üçün qadınlar tənzifdən və kətdandan istifadə edirdilər. Bu vasitələr tərin hopdurulmasına kömək edirdi (Naxçıvanda belə baş örtükləri "təşbənd" adlandırılırdı). "Çuna" adı ilə tanınan baş geyimi ağ rəngli pambıq parçadan hazırlanırdı. "Çarqat" adlı qadın baş örtüyü isə narıncı və ya açıq-çəhrayı rəngdə olub, bəzən lentlə bağlanırdı.

Rəngbərəng kəlağayılar böyük populyarlıq qazanmışdır. Bəzi yerlərdə kəlağayılını yelçəyin üstündən bağlayırdılar ki, beləliklə də eyni zamanda üç baş geyimi gəzdirilirdi: birinci - cuna (və ya kətan), ikinci - kəlağayı, üçüncü - laçək (onu eləcə də "kasaba", "sarabdaz", "zərbab" adlandırılırdılar). Soyuq havada bunların üstündən şal bağlanırdı (tirmə şal, kəşmiri şal, təbii yundan olan əllə toxunan şal, və s. 18, 193).

Bu dövrün ən geniş yayılmış baş geyimi növlərindən biri araçqın idi. Lakin bu araçqınlar XVI - XVII əsrlərdə geniş yayılmış eyni adlı baş geyimlərdən onunla seçildilər ki, bunların arxa hissəsində toxunma "torba"ları yox idi. XVI-

II yüzillikdə və sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda "təsəkkəbağı" adlı daha bir baş geyimi yayılmışdır. Qadınlar bu baş geyimindən daha çox üzün alın hissəsini bəzəmək üçün istifadə edirdilər və bir qayda olaraq "təsəkkəbağı"ları dərzilər deyil, zərgərlər düzəldirdilər. R. Əfəndiyev bu kimi baş geyimlərinin daha çox Qarabağ, Gəncə, Qazax, Tovuz və Borçalı regionlarında geniş yayıldığını nəzərə çatdırır (18, 194).

XVIII yüzilliyin kişi ayaqqabıları da olduqca müxtəlif idi. Ən geniş yayılmış kişi ayaqqabısı dəridən tikilən kiçik, dabansız başmaqlar idi. Varlılar arasında dəridən düzəldilmiş uzunboğaz çəkmələr dəbdə idi; kəndlilər arasında isə halə qədim dövrlərdən XX yüzilliyin əvvəllərinə kimi çarıqlar geyilirdi.

Yüzilliklər boyu formalaşan XIX əsr Azərbaycan ənənəvi geyimi, demək olar ki, Azərbaycanın bütün ərazisində əsas elementlərinin genetik təmliyi ilə seçilir. Azərbaycanda olan müxtəlif xalqların və etnik qrupların bəzi geyim xüsusiyyətlərinin, dəstlərin lokal variantlarının mövcudluğu belə bir ümumi nəticəyə gəlməyə imkan verir. Bu fərqlər, bir qayda olaraq, geyimin, eyni zamanda, ümumən mədəniyyətin əsas xüsusiyyətlərinə toxunmur və onun vahidliyinə xələl gətirmir. Azərbaycan ərazisi şərti olaraq bir neçə tarixi-etnoqrafik zonaya bölünmüşdür: Quba-Xaçmaz, Abşeron, Lənkəran-Astara, Şamaxı, Qarabağ, Naxçıvan-Ordubad, Qəbələ-Oğuz, Şəki-Zaqatala, Gəncə və Şəmkir.

Qazax. Tədqiqatçı A. Əzizovanın gəldiyi qənaətə görə, "bu bölgələrdə yaşayan azərbaycanlıların əsasən eyni geyim növlərini geyinmələr sübut edir ki, bu insanlar eyni etnik qrupa aiddirlər. Bu zonaların əhalisinin geyimində olan xüsusən dəyişiklərdə ancaq Azərbaycanın vahid milli geyiminin lokal xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi-etnoqrafik zonalarının lokal xüsusiyyətlərini göstərməklə bərabər, geyim həm də onu geyinən insanların yaşını, ailə vəziyyətini və ictimai durumunu əks etdirirdi.

XIX – XX əsrin əvvəllərində məişətdə olan ənənəvi geyim dəstəsinin bir sıra elementlərinin arxeoloji dəlillərlə müqayisəsi müəyyən dərəcədə onun ayrı-ayrı formalarının inkişafını və formalaşmasını izləməyə imkan verir, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin varisliyini bildirir. Bizim günlərimizə qədər gəlib çatmış bəzi əski geyim elementləri tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanın bütün etnik qruplarının geyim komplekslərinə daxil edilmiş, digərləri – dar lokal karakter almışlar.

Bu dövrün əsas geyim çeşidi hələ XVIII əsrdən təyin olunmuşdur. Geyimin silueti, forması, aksesuarları ötən dövr ərzində bir neçə dəfə dəyişilərək, nəhayət XIX əsrdə özünü tam təsdiq etmişdir.

XIX yüzillikdə rus rəssamları V.V.Vereşagin və Q.Q.Qaqarın Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Qazax və digər şəhərlərini gəzmiş, naturadan tablolar çəkmişlər ki, onlarda bu milli sənət növü ilə tanışlıq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən milli geyim növləri təsvir olunmuşdur (19, 180-187).

Mənbələr:

1. Dünyamalyeva S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi. Dissertasiya – Bakı, 2007.
2. Каминская Н.М. История костюма. (Костюм Древнего мира. Западно-европейский костюм V-XX вв. Русский и советский костюмы.) – М., 1986, 166 с.
3. Каминская Н.М. История костюма. (Костюм Древнего мира. Западно-европейский костюм V-XX вв. Русский и советский костюмы.) – М., 1986, 166 с.
4. Каминская Н.М. История костюма. (Костюм Древнего мира. Западно-европейский костюм V-XX вв. Русский и советский костюмы.) – М., 1986, 166 с.
5. Комиссаржевский Ф. История костюма – Минск, 1999, с.7.
6. Əhmədov N.M. Orta əsr şəhəri Beyləqan (tarixi-arxeoloji tədqiqat) – Bakı: Elm, 1979, 197 s.
7. Готтенрот Ф. История внешней культуры. С-Петербург – М., Изд. товарищества М.О.Вольф. 1885, т.1,2.
8. Kalankatuklu V. Albaniya tarixi (tərcümə akad. Z.Bunyodovundur) – Bakı, 1993, s. 16-17;
9. Армянская география VII в. (пер. К.П.Патканова) – СПб., 1877, с.118.
10. Садыхова С.Ю. Средневековый костюм Азербайджана (по данным миниатюр) – Баку: Элм, 2005, 172 с.
11. Goets H. The history of Persian art. A survey of Persian art – New-York, 1931, pp. 2227-2253.
12. Пугаченкова Г.А. К истории костюма Средней Азии и Ирана XV–I половины XVI вв. по данным миниатюр // Труды САГУ, 1956, вып. XXXI, с. 85-119.
13. Rəsim Əfəndiyev. Azərbaycan xalq sənəti – Bakı: İşiq, 1984, s. 205.
14. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti – Bakı, 2001.
15. Пугаченкова Г.А. К истории костюма Средней Азии и Ирана XV–I половины XVI вв. по данным миниатюр // Труды САГУ, 1956, вып. XXXI, с. 85-119.
16. Goets H. The history of Persian art. A survey of Persian art – New-York, 1931, pp. 2227-2253.
17. Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti – Bakı, 1984.
18. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti – Bakı, 2001.
19. Эфендиев Р.С. Народное искусство Азербайджана – Баку: Ишыг, 1984, 204 с.

Gulnara Ibadova,
PhD in the Study of Art

The formation of national costumes and their developmental stages

Key words: clothes, cover (veil), tattoo, butterfly, bork, turban, chepken, kurdu, kuleje, trousers, shawl, gown.

Summary

The article features the formation and development of Azerbaijan's national male and female outfits. Female outfits are distinguished by covering the entire body and becoming wider and more flexible towards bottom. Male and female clothing found in graphic human drawings on Gobustan rocks and ceramic products discovered during archeological excavations, enable the study of the formation and stages of development of national clothes.

Local hand-woven silk and wool fabrics the surface of which are decorated with small floral paintings, including striped tirma miskal (shekel), satin, ganauz, kiseyi, taffeta with checkered decorations, were widely used for both male and female clothing.

Гюльнара Ибадова,
доктор философии по искусствоведению

Формирование Азербайджанской национальной одежды и их этапы развития

Ключевые слова: одежда, покрывало, тату, кюрк (тулуп), кэрэнэк (бабочка - вид верхней женской одежды) бёрк (мужской головной убор), чалма (тюрбан), чепкен (женская верхняя пиджакообразная одежда), курди (женская зимняя одежда), брюки, шерстяная ткань, халат.

Резюме

В статье речь идет о формировании и об этапах развитии Азербайджанской национальной женской и мужской одежды, отличающейся, облегающим и порой свободным (брюки и юбки) покроем. Рисунки женских и мужских одежд из наскальных Гобустанских камней а так же рисунки людей, на древней керамике, найденные из археологических раскопок дают общую представлений о развитии этапах и об эволюции национальной одежды. Естественно домотканые местные шелковые и шерстяные ткани с мелкими растительными узорами и полосками такие как шерстяные и хлопчатобумажные ткани махуд, кешмир, тирме, мискал, шелковые ткани, атлас, канауз, кисеи и тафта, в клетку шли для шитья как женских так и мужских одежд.

